

ЛИТЕРАТУРА И ЯЗЫК

УДК 37.014.521:297

DOI: 10.22378/kio.2023.2.124-132

Джемилъ Сеитабла Керменчикли (1891–1942) эдебий-медений бир темсиль сыфатында (къысым 2)

Исмаил Керим

Февзи Якубов адына Къырым муэндислик

ве педагогика университети;

Татарстан Джумхуриети Илимлер Академиясы,

Ш.Марджани адына Тарих институты

Анълатма. Джемилъ Керменчикли ХХ асырнынъ башларындаки корюмли къырымтатар шаирлеринден бири оларакъ аслында Къырымдаки миллий назмиетке кендисининъ гъает буюк иссесини къошкъандыр. Макъаледе онынъ иджадына якъын араларда булунгъан янъы материаллар меншурындан козь ташлана ве ильмий биографиясына сонъ вакъытлары мейдангъа чыкъкъан весикъаларгъа эссланаракъ янъы фактлар кирсетильмекте. Булардан гъайры, муэллифнинъ зенгин публицистикасы ве журналистикасына дикъкъат айрыла. Макъалеге иляве оларакъ муэллифнинъ 100 йыл девамьнда матбаа юзю коръмеген шиирлери берильмекте.

Анаhtar сёзлер: къырымтатар назмиетининъ ХХ асырнынъ башларындаки деври, Джемилъ Керменчиклининъ менсурий темсили, къырымтатар назмиетининъ янъы нумюнелери

II кысым

Джемиль Керменчиклининъ иджадынынъ башлангыч деври ханги селерге аит? Бу меселе ич де ишленмегени себебинден, бугунде там белли дегильдир. Эм де бугунде къолумызда булунган онынъ басылы парчаларына бир тутамакъ илиндирсек, занымызджа, яньлыш олур. Чюнки шу парчалар баягы кечъ басылгъандырлар. Ама эр алда бу акъта объективликке якъын олган ракъамлар булуна биле. А. Дерменджининъ макъалесине юкъарыда берген сильтем (дипнот), дипъязыларнынъ сонъунаджа бармаган нокъталарында меракълы фактлар ортагъа чыкъа. А. Дерменджи 1976 сенеси январь 31-де Ташкентте вефат этти. Вефатындан эввелъ азырлагъан макъалелеринде Джемиль Керменчикли иле багълы чокъ меракълы ракъамлар бергендир. Бакъылган меселе иле багъласакъ, занымызджа, энъ эсасы Дж. Керменчикли иле багълы макъале азырларкен, 1970-нджи селелери онынъ хаятта олган огъулары Джигит ве Эрдживаннен корюшип, бабалары хусусында бир сыра тафсилатларны язып алгъанындан гъайры, къолуна Джемиль Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» шиирлер топламыны пейда этип ондан файдаланган! Исбатымыз шу ашагъыдакилерден ибареттир. А. Дерменджи Дж. Керменчикли хусусында чалышма азырлап онынъ эсерлерини де топлай. Сонъра тамам шу арада Ташкентте Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында чыкъарыла яткан «Саадет ичюн» [1] топламына къоша. Эм де шу топламдаки Дж. Керменчиклининъ шиирлерининъ эпсинде сонъунда язылган тарихчелери, яни иджат этильген селелери, къайд этильгендир. Табий, эгер де А. Дерменджининъ къолунда «Кучюк достларыма» китабынынъ нухсасы олмасайды, шиирлернинъ язы тарихчелери ич де белли оламаз эди. Меселя, «Саадет ичюн» джыйынтыгъындаки Дж. Керменчиклининъ биринджи шиири («Гъарипнинъ зары») тюбюнде 1913 сенеси къайд этильмекте. Бу шиир мезкюр джыйынтыкътан эввелъ басылдымы? Бизге белли дегиль. Басылмаган олса, онынъ язылган тарихчесини тек муэллифнинъ кендиси къайд этмек мумкюндир! Даа там бир исбат шундан ибарет ки, А. Дерменджининъ 1992 сенеси «Йылдыз»да басылган парчасында «Реджу» («Риджат» ?) шиирининъ ялынъыз йылы (1913) дегиль, куню де (сентябрь 22) къайд этильгенден гъайры, къайда язылгъаны да (Оренбург) косътерильмекте. Айны ал «Истимдат» шиири (1913, июль 20, Оренбург) ве «Илим» (1914, январь 4, Къыргъыз сахрасы) шиирлерине тааликълы [2, с. 124–125]. Мумкюн даа къошмакъ: «Мукъаддес эмелимиз олуркен» (1916, июль 27, Мисхор), «Челебиджихане» (1916, июль 23, Мисхор), «Севин, эй шанлы миллет!» (1917, март 11, Кезлеве) [3, с. 65–66].

«Саадет ичюн» китабында 1913 сенесине аит бойле шиирлер де булунмакта: «Гъарипнинъ зарь», «Дюккянджынынъ омрюнден», «Истимдат», «Дюшюндже».

1917 сенесининъ февралинде чар режими тахттан авдарылган сонъ, кыскыа девир олса да, джемиетте пейдаланган сербестлик, урь аят, бол нефес, миллий медениетнинъ сербест авеленмеси шаирни джоштура, пек хошландыра, энди башкъаджа яшайджагына джаны-джигеринен инана:

Фелегин зульмю тутмушты дёрт яны, хэр буджагы,
Бошанмышты бу заваллы ветаннынъ хэр оджагы.
Кечен куньлер козьяшлары залымларле къапланмыш,
Халя белли дегиль эди сонъу не оладжагы...

Гизли-гизли сёйленирди бунунъ сонъу не оладжакъ,
Хэр япылан зулюмлер бойле ердеми къаладжакъ?
Вакъыт кельди, артыкъ кемиклере даянды бычакъ,
Зульмю йкъмакъ шерефини аджеп, ким къазанаджакъ?

Мазлум миллет къоркъу иле сайыкъларкен бунлары,
Къараманлар алды мейдан, девирди залымлары!
Чокътан бери буну беклеен миллет бир агъыздан
«Яшасунлар!!!» дие алгышлады къараманлары.

Догъды хурриет кунеши, хэр тарафы парлаатты.
Дост оланлары кульдюрди, душманлары агълатты.
Чокътан берли нурсузлыкътан къарармыш гонъюллери.
Севинч нуру, сабах кунеши киби ярыкълатты!!!

Бу ерчикте тамам Джемиль Керменчиклининъ башлангычтаки бедий кучю, къалемининъ инджелиги, дуйгъусы ве окъуйдыжыгъа тесири хусусында айтмакъ да мумкюн.

Ташкентте яшадыгъымыз заман (1973–1993), 15 сене девамында бизим джан достумыз Къырымда Савурчы коюнде догъган Гъани оджа Тевфикъов (1904–1986) эди. Биз онынъле пек чокъ корюше ве къонуша эдик. 1985 сенесининъ куньлеринден биринде сухбетимиз Джемиль Керменчикли акъкъында ачылды. Гъани оджа балалыгъында мектепте окъугъанда, Дж. Керменчиклининъ де базы шиирлерини эзберлеген. Онынъ акълында Дж. Керменчиклининъ 1913 сенесине аит бойле парчасы да бар эди. Шиир бугунъгедже даа ич бир ерде басылмады. Ашагыда биз Гъани оджадан дикъкъатле язып алган Дж. Керменчиклининъ шиир парчасыны беремиз:

«Озен бойларынынъ индже думаны
Дагълара яйылыр сахаръ земаны
Бени де алдады ари къушлары
Ешиль тогъайлардан кельген аманы.

Оксюз, не агълайсынъ, ананъмы ёкъмы?
Ёкъса мен гъарипдай ветанынъ ёкъмы?
Затен оксюзлерин козьашы чокътур,
Кель агълашайыкъ къаршы къаршыгъа»

(1913)

Абдулла Дерменджи рахметли олгъан сонъ, онынъ Джемиль Керменчикли хусусында бир парчасы да Ташкентте «Ленин байрагъы» газетинде басылгъан эди [4]. Бу ерде де «Саадет ичюн» китабына кирсетилмеген бир сыра парчалар булунмакъта.

1910-нджы сенелери бир къач тюрлю ве бир къач ерлерде, виляетлерде мектеп ве медреселерде окъугъан Дж. Керменчикли оджалыкъкъа верилиркен, кенди усьтюден чалыша-чалыша кунь-куньден даа гузель акълий шекиллене, анъ ве бильги джихэтинден осе, юкселе, зехний джихэттен вира къавийлешкенини коремиз. 24 яшына кельгенде, артыкъ умуммиллий зиялылар сырасына кирип, гъает буюк, агъыр ве муреккеп мунакъашалардан четте къаламай. Халкънынъ келеджеги энъ-эввеля тасильнен багълы олгъаныны джаны-джигеринен анълап, «Зынджырлы»нынъ исляхатынен, реформасынен багълы муреккеп ве гъает къарышыкъ ве агъыр мунакъашаларгъа къошула. (Айрыджа къайд этмели ки, бу мунакъашаларнынъ башында «Терджиман»нынъ о девирдеки баш мухаррири А.С. Айвазов, Багъчасарай галавасы Сулейман эфенди Къырымтаев, Къырымнынъ кучлю-кучлю мудеррислери, имамлары, буюк оджалары булунмакъта эдилер). Джемиль Керменчикли бу мунакъашаларгъа къошулдыгъы иле, табий ки, кендисининъ шаирлик истидаты, бедий сёз дуйгъусы къабарып тургъаны, яздыгъы эр бир джумлесинден сезильмекте ве корюнмекте эди. Эгер де бунъа кендисининъ де гъает малюматлы ве бильги саиби олгъаныны къошып алсакъ, Къырым ичинде энъ илери бильгинлер сырасында ер алгъаны ачыкъ корюнмекте.

1915 сенеси «Терджиман» газетинде «Зынджырлы этрафында» серлевасы алтында басылгъан парчасында Къырымдаки деврий тасиль меселесине къалемини бу шекильде догъурта: «Миллетини хакъикъий, самимий бир ашкъле севен дженнетмежян (ери дженнет олгъан) Менъли Герайхан хазретлери Салачыгъын юксек къаялыкълары дагълыкълар арасында инша иттиги ве бугунъ ярысы топракълар алтында къалан медресенинъ этрафыны долашыюр... Мутехассир (асрет) парлакъ козьлериле заманында шырынкълы сайылан «Зынджырлы»йы сюзююр, назарларыны орадан Къырымнынъ дёрт тарафына долаштырыюр да, бу гузель бинайы япыюркен, татар

хаятында чиздиги планларынынъ семересини, нетиджесини араштырыюр. О юксеклик ашкъынынъ гъурурларле къарышыкъ мемнун назарлары долуп-долашан медресе азбарындаки «Татар девре-и-интихазы»нынъ /Татарнынъ ёл алма, юксельме деврининъ/ бирер нишанеси киби ятан къалын мезар ташларындан башкъа бир шее чарпмаюр, онынъ эндишели (кедерли) руху, хэеджанлы къальби бир къат даха феверан идиюр (къайнай)...

– Беним арзуларымы, эмеллерими, гъаелерими яшатамадынъызмы? Дее багъырмакъ истеркен, неденсе, сусыюр. Ялынъыз парлакъ козылеринден нурлу сымасына акъан инджи киби тер данелерини силерек, дерин бир кокюс кечириюр.

Эвет, кокюс кечириюр ки, зира о буюк зат медресейи яптырыркен, кендиси биле таш ташыюрмыш... Бунъа неден меджбур иди, аджеба? Ишчилере вирмее парамы буламыюрды? Хайыр, хайыр!!! Бир падишах хакъкъында бойле бир фикир дюшюнилемез биле... О алийдженап бу халыле аркъасында таш ташымасыле медресейи иншадан макъсады – ялынъыз бир къач кишининъ маишетини темин олмаюр, джаны къадар севдиги миллетнинъ истикъбаль йылдызларына бир менба хазырламакъ арзусында булундыгъыны косътермек истиюрды ве косътерди!!! Факъат о затын бу арзулары ерине кетирильдими? [5].

«Зынджырлы»нынъ ислях ёлуна минип оламагъаныны кескин шекильде тенкъит эткен муэллиф, онъа ибрет оларакъ Оренбургдаки «Хусайния» медресесини косътере. «Хусайния»да окъув уджретли (паралы) олса да, Къырым талебелерининъ бир къысмы анда кетип окъумасында, шу джумледе бир заманлары Дж. Керменчиклининъ кендиси де, себеп бар дей. Яни андаки ислях олунгъан тасиль системасынынъ усътюнлиги бунъа эсас себептир. «Зынджырлы»да Менъли Герай къалдыргъан вакъыф топракъларынынъ келири йылда 50.000 (элли бинъ!!!) рублеге барса да [6]¹, «Хусайния»дан эки дефа зияде олса да, окъув меселеси зайыф, къою клерикал системасында къалгъанындан, чокъ файда оламай ве сохталарнынъ наразылыгъыны догъура... Озь вакътында Джемиль Керменчикли «Зынджырлы»нынъ сохтасы экен, о да окъувындан чокъ мемнун олмай. А. Дерменджининъ хабер бергенине коре, атта клерикал оджаларнен давалашкъан

¹ Ишбу ракъамны мытлакъ анылатмакъ керектир. Чюнки ич бир архивде яхут дигер къорукъларда «Зынджырлы»нынъ вакъыф топракълардан алгъан ирады, келири косътерильмей. «Терджиман»нынъ да бир къач йыллар девамында ялынъыз бир-эки номеринде чешит-чешит косътерильмекте. Биз алгъан ракъам исе белли шахсымыз Мидат Рефатовнынъ макъалесиндендир ки, о да «Зынджырлы»нынъ янында яшагъанындан, ве о ерлерде имам олгъанындан, медресе ичинде олып кечкен чокъ шейлерден, шу джумледе «Зынджырлы»нынъ малиевий эсап-китапларындан ве ирадындан, келиринден де хабердар эди.

бир группа сохта пейда олып, оларнынъ башында Джемиль Керменчикли турмакьта эди ки, ахыры, медреседен къувулгъан! [4].

Дж. Керменчикли теджрибели бир оджа ве авторитетли бир бильгин сыфатында Къырымда миллий тасиль меселесинде чокъ мантыкълы шекильде буларны ачыкъламакьта. Дей ки, биз «Зынджырлы»да махусус тыббият (медицина), риязят (математика) мутехассыслары яки доктор ве яхут мухэндис (инженер) азырламасакъ да, ве шу арада бойле кучюмиз олмаса да, ама джемаатын «махаллий (ерли) ишлерини тесвие (тюзельтме) ве ихтияджат-ы-диниелерини (диний керекликлерини) деф идеджек (кидереджек, ортадан къалдыраджакъ) къадар бир имам, бир хатиб ве бир дереджее къадар усул-ы-талиим ве тедрисе ашна (икътидарлы) бир муаллим этиштирмесек, бунъа артыкъ не миллет разы олур, не де Менъли Герай ханнынъ руху!» [5].

Корьгенимиз киби, Джемиль Керменчикли балалыкъ ве генчлик чагъында муреккеп бир омюр ёлларыны кечип, ахыры, гъает бильгин, атик, киргин бир йигит оларакъ, къырымтатар зиялылары, оджалары ве языджылары арасында озюне хас бир ер тутып, миллий-медений, ичтимаий-сиясий ве окъув меселелери этрафында джемаат арасында ве матбуатта кечкен мунакъашаларгъа къошулып, кендисининъ нокъта-и-назарларыны уста шекильде, мутехассысджасына анълата бильди. 1910-нджы сенелери бедий къалемининъ башлангъыч деври олса да, язарлыкъ пишкинлиги, фикир олгъунлыгъы, кениш козь бакъышлары ачыкъ корюнмекте экен, кенди деврининъ миллий-медений кетишатына чокъ озьгюн хиссесини къошты.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Саадет ичюн. Тертип этиджилер: А. Алтанъла, Ш. Алядин, Ю. Болат, А. Дерменджи. Редактирлеген Э. Шемъи-заде. Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты. 1976. 140 с.
2. Дерменджи А. Маарифчи ве демократ эдип. (Ишленген ве къошмалар кирсетильген варианты) // Ёылдыз. 1992. № 2. С. 118–125.
3. Керменчикли Э.Дж. Дешетли кечмишни хатырлап // Ёылдыз. 1991. № 2. С. 60–66.
4. Дерменджи А. Маарифчи ве демократ эдип // Ленин байрагъы. 1986. Апрель 15.
5. Керменчикли Дж. Зынджырлы этрафында // Терджиман. 1915. № 279. Декабрь 20.
6. Рефат М. (Муаллим ве имам). Багъчасарай «Зынджырлы» медресеси // Терджиман. 1915. № 271. Декабрь 11.

Муэллиф акъкъында малюмат: Керим Исмаил Асаногълу – филология фенлери докторы, профессор, Февзи Якубов адына Къырым муэндислик ве педагогика университети янындаки Къырымтатар филологиясы, тарихи ве къырым этносларынынъ медениети ильмий-теджикъат институтынынъ мудир (295015, Учебный аралыгъы, 8, Акъмесджит, Русие Федерациясы); Татарстан Джумхуриети Илимлер Академиясы Ш.Марджани адына Тарих институтынынъ Къырымдаки ильмий меркезининъ етекчи ильмий хадими (420111, Батурина сокъагъы, 7А, Къазан, Русие Федерациясы); alimes@mail.ru

Литературно-культурный типаж Джемиля Сеитаблы Керменчикли (1891–1942) (часть 2)

Исмаил Керимов

Крымский инженерно-педагогический

университет имени Февзи Якубова;

Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ

Аннотация. Джемиль Керменчикли один из ярких крымскотатарских поэтов начала XX века, сыгравших значительную роль в развитии национального поэтического слова в Крыму. В статье на основе новых материалов, обнаруженных в последнее время как в центральных, так и в хранилищах региональных библиотек России, раскрываются новые грани его творчества и вносятся множество уточнений в разработку научной биографии автора. Уделяется внимание богатой публицистической и журналистской составляющей его творчества. В приложении к статье даны неизвестные поэтические произведения автора, относящиеся к периоду Первой мировой войны.

Ключевые слова: Крымскотатарская поэзия начала XX века, поэтический типаж Джемиля Керменчикли, новые материалы крымскотатарского поэтического творчества

Для цитирования: Керимов И.А. Джемиль Сеитаблы Керменчикли (1891–1942) эдебий-медений бир темсиль сыфатында (къысым 2) [Литературно-культурный типаж Джемиля Сеитаблы Керменчикли (1891–1942) (часть 2)] // Крымское историческое обозрение. 2023. Т. 10, № 2. С. 124–132. DOI: 10.22378/kio.2023.2.124-132

Сведения об авторе: Керимов Исмаил Асанович – доктор филологических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института крымско-татарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова (295015, Учебный пер., 8, Симферополь, Российская Федерация); ведущий научный сотрудник Крымского научного центра, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); alimes@mail.ru

Literary and cultural character of Cemil Seitabla Kermenchikli (1891–1942) (part 2)

Ismail Kerimov

Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University;

Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences

Abstract. Cemil Kermenchikli is one of the brightest Crimean Tatar poets of the early twentieth century, who played a significant role in the development of the national poetic word in the Crimea. On the basis of new materials recently discovered both in the central and in the repositories of regional libraries in Russia, the article reveals new facets of his work and introduces many clarifications into the development of the author's scientific biography. Attention is paid to the rich journalistic component of his work. The appendix to the article contains unknown poetic works of the author relating to the period of the First World War.

Keywords: Crimean Tatar poetry of the beginning of the 20th century, poetic type of Cemil Kermenchikli, new materials of the Crimean Tatar poetic creativity

For citation: Kerimov I.A. Literary and cultural character of Cemil Seitabla Kermenchikli (1891–1942) (part 2). *Krymskoe istoricheskoe obozrenie=Crimean Historical Review*. 2023, vol. 10, no. 2, pp. 124–132. DOI: 10.22378/kio.2023.2.124-132 (In Crimean Tatar)

REFERENCES

1. [For the sake of happiness] Comp. by: A. Altanli, Sh. Alyadin, Y. Bolat, A. Dermendzhi. Edited by E. Shemi-zade. Tashkent. Ghafur Gulam Printing House of Literature and Arts. 1976. 140 p. (In Crimean Tatar)
2. Dermendzhi A. [Enlightener and writer-democrat. (Corrected and supplemented version)] *Yildyz*.1992, no. 2, pp. 118–125. (In Crimean Tatar)

3. Kermenchikli E.J. [Memories of a terrible past] *Yildiz*. 1991, no. 2. P. 60–66. (In Crimean Tatar)
4. Dermendzhi A. Enlightener and writer-democrat. *Lenin bayragy*. 1986. April 15. (In Crimean Tatar)
5. Kermenchikli J. In the vicinity of Zyndzhyrly. *Terdzhiman*. 1915, no. 279. December 20. (In Crimean Tatar)
6. Refat M. (Muallim ve imam). Bag"chasaray «Zyndzhyrly» medresesi ["Zyndzhyrly" madrasah in Bakhchisaray]. *Terdzhiman*. 1915, no. 271. December 11. (In Crimean Tatar)

About the author: Ismail A. Kerimov – Dr. Sci. (Philology), Professor, Director of the Scientific Research Institute of the Crimean philology, history and culture of the Crimean ethnos, Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University (295015, Uchednyy lane, 8, Simferopol, Russian Federation); Leading Research Fellow of the Crimean Scientific Center, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (420111, Baturin Str., 7A, Kazan, Russian Federation); alimes@mail.ru